

ДО БІОГРАФІЇ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА СЕРАФИМА ЮШКОВА

Дедалі важче уявляти вітчизняне історіописання без образу його творця. Останнім часом з'являється значна кількість наукових праць, присвячених історичній думці, утім їх автори не завжди звертаються до постаті та творчої спадщини вченого-історика, зокрема його психологічних особливостей та повсякденної атмосфери діяльності, що в свою чергу є вирішальним чинником формування наукових поглядів. Нашим завданням є спроба бодай часткової реконструкції умов формування творчих поглядів та діяльності професійного історика на прикладі члена-кореспондента АН УРСР та дійсного члена АН Казахської РСР Серафима Юшкова. Ім'я цього вченого тісно пов'язане з Інститутом історії України де упродовж 1939–1950 рр. він працював на посаді старшого наукового співробітника. Сьогодні годі знайти фахівця в галузі історії Давньоруської держави чи то історії держави і права, котрому б не була відомий ця постать. Так, у різний час вивченням біографії та наукового доробку С. Юшкова займалися радянські дослідники: В. Чхиквадзе¹, С. Штамм², Б. Віленський³ (були учнями С. Юшкова), а також такі метри історичної науки як О. Зимін⁴ та Л. Черепнін⁵. Серед сучасників, які вивчають або використовували наукову спадщину вченого у своїх розвідках варто назвати В. Ричку⁶, нині на жаль покійну Н. Юсову⁷, а також плеяду молодих науковців С. Блащук⁸, О. Кондратенка⁹, П. Кострюкова¹⁰ та ін.

Утім не дивлячись на доволі значну кількість наукових розвідок (хоча й у переважній своїй більшості ювілейних) біографія вченого та його наукова діяльність висвітлена, на наш погляд, вкрай недостатньо. Здебільшого поза увагою залишається низка актуальних питань щодо його особистості, творчої діяльності та наукової спадщини. Водночас становлення та роботу будь-якого науковця неможливо зрозуміти без поєднання вивчення його

творчого доробку та біографії, зокрема його соціального походження, умов та середовища виховання, оточення, місця навчання, роботи, приналежності до наукових шкіл, становлення як дослідника тощо.

Загалом, з метою систематизації та полегшення сприйняття матеріалу дослідником, весь творчий шлях вченого умовно нами розподілений на дев'ять періодів: Петербурзький (1912–1918); Саратовський (1918–1926); Ленінградський (1926–1930); Самаркандський (1930–1933); Дагестанський (1933–1935); Свердловський (1935–1937); Московський (1938–1941); Алма-Атинський (1941–1943); другий Московський (1944–1952).

Спершу варто сказати про соціальну приналежність вченого, оскільки С. Юшков є одним з небагатьох істориків такого масштабу, котрому як нащадку священнослужителів не завадило досягнути таких значних вершин в науці та побудувати досить вдалу кар'єру. Гадаємо не варто нагадувати читачеві, які перепони ставилися компартійними органами представникам інтелігенції, члени сім'ї якої належали до так званих «служителів культу». Встановлено, що батько С. Юшкова Серафим (в миру Володимир) Іванович Юшков (1864–1951) походив з роду духовенства та перебував у сані священника в Петербурзі, зрештою у 20-х–30-х рр. ХХ ст. був першим Саранським та Кузнецьким єпископом, неодноразово піддавався гонінню. У 1935 р. був заарештований до 10 років таборів, утім в результаті клопотання сина (С. Юшкова) достроково звільнений за хворобою, помер у Малоярославці під Москвою¹¹.

В цілому необхідним у статті буде комплексне поєднання вивчення біографії С. Юшкова та його творчої діяльності, саме останнє дасть можливість сформувати цілісний науковий портрет вченого.

Народився Серафим Володимирович Юшков у с. Трофимівщина Пензенської губернії 4 квітня 1888 р. (нині Мордовія). Стало відомо, що рід Юшкових має дворянські корені, які ведуть свій початок від Зеуша (християнське ім'я Стефан), який покинув Золоту Орду та прийшов на службу до князя Дмитра Івановича. Від його старшого сина Юрія власне і пішли Юшкови¹². Відзначимо, що майбутній науковець втратив матір у трирічному віці і в результаті продовження його виховання, окрім батька-

священника, займалася рідна тітка, яка помітила у хлопця великий потяг до знань і всіляким чином намагалася цьому сприяти. Саме з її ініціативи у 1894 р. С. Юшкова віддали на навчання до церковної школи, повний курс якої він успішно закінчив. Згодом після закінчення цього освітнього закладу С. Юшкову як сину священника відкрився шлях до продовження освіти в духовній семінарії, проте хлопець віддав перевагу іншому навчальному закладу і у 1897 р. вступив до Першої Пензенської гімназії. Зрештою С. Юшков не зупинився на досягнутому і поїхав до Петербурга з метою вступу до Ларинської гімназії, яку успішно закінчив у 1906 р. зі срібною медаллю¹³. Даний навчальний заклад мав духовне спрямування, утім тут на належному рівні викладалися гуманітарні дисципліни, зокрема історія, що в свою чергу не могло не вплинути на подальшу долю науковця. Тому не дивно, що окрім С. Юшкова випускником цієї гімназії був ще один відомий фахівець середньовічної історії – М. Стасюлевич. Як бачимо у становленні особистості вченого-історика не останню роль зіграла атмосфера виховання в сім'ї священника. Загалом духовенство як представники інтелігенції є, як правило, непоганими знавцями історії, яку вивчають поряд з іншими дисциплінами у контексті своєї професійної підготовки, а тому не виключено, що цей чинник зумовив майбутній вибір С. Юшковым саме фаху історика. Цьому також сприяло гімназичне навчання духовного напрямку з досить високим на той час рівнем гуманітарної підготовки.

Після закінчення зазначених гімназій перед С. Юшковим відкривалися перспективи вступу до вищого духовного закладу і влитися до когорти священників. Утім С. Юшков не пішов шляхом свого батька і обрав світський шлях, вступивши у 1906 р. до Петербурзького університету спочатку на юридичний, а згодом, через 2 роки, на історико-філологічний факультет. Останнє було зумовлено тим, що Серафим в однаковій мірі цікавився як історичною так і правовою наукою. Ще будучи студентом С. Юшков проявив дослідницький хист та зацікавленість історією на науковому рівні, вивчаючи оригінали унікальних писемних пам'яток часів Київської Русі в бібліотеках та архівосховищах Петербурга. С. Юшков почав досліджувати правове становище сільської церкви на Півночі Росії. Першим підсумком наукових пошуків

молодого історика став вихід наукової праці, опублікованої в одному з тодішніх джерелознавчих часописів «Очерки из истории приходской жизни на севере России в XV–XVII вв.» (СПб., 1913). Дещо згодом зазначена праця викликала неабиякий науковий інтерес у вченої громадськості і була видана окремим тиражем вже як монографія. Дана робота була досить цікавим та змістовним дослідженням з історії російської православної церкви в якій науковець дав коротку характеристику тогочасного церковного життя, зокрема виділив групи та стани населення церковних приходів на півночі Росії, навів деякі статистичні дані щодо останніх тощо. Тут варто говорити про відсутність будь-якого збігу обставин, оскільки любов до церкви та її історії привита С. Юшкову в сім'ї священика проявилася в його ранніх працях. Сприяв роботі молодого дослідника доволі відомий на тоді фахівець у галузі церковного права – професор В. Бенешевич, котрий вже тоді розпізнав у студентові Серафимові талант науковця. Під впливом останнього формувалися погляди молодого С. Юшкова, який згодом визнав В. Бенешевича своїм головним вчителем і наставником¹⁴.

У 1912 р. після закінчення університету С. Юшкова залишили для підготовки до професорського звання, так розпочався перший етап його наукової діяльності, названий нами «Петербурзьким». Система тодішньої імперської освіти для отримання наукового звання передбачала складання магістерських іспитів, щось на кшталт нинішніх кандидатських. А тому у 1916 р. С. Юшков після стажування за кордоном та успішного складання магістерських іспитів отримав допуск до читання лекцій як приватдоцент Петербурзького університету. Це був досить вагомий здобуток С. Юшкова у його науковому житті, оскільки відкривав шлях до отримання найвищих вчених звань і посад.

У 1918 р. розпочинається другий період у житті молодого науковця – «Саратовський», який пов'язаний з його активною викладацькою діяльністю. Саме цього року С. Юшкова запрошують читати лекції до Саратовського університету, де вже в лютому 1919 р. вченою радою вузу він був обраний професором кафедри історії російського права. Крім університету вчений паралельно викладає ще у двох інших вузах цього міста. Невдовзі його обирають на посаду професора кафедри російської історії Саратовського інституту народної освіти та Саратовського інституту

народного господарства. Незабаром, у 1921 р., С. Юшкова було обрано ректором Саратовського інституту народної освіти, а після злиття даного закладу з університетом, призначено деканом факультету суспільних наук Саратовського університету¹⁵. Поряд з викладацькою роботою вчений не полишав своїх наукових уподобань. Саратовський період у житті С. Юшкова був відносно тривалим та відзначився помітними науковими здобутками, які вчений активно використовує у викладанні своїх навчальних курсів. Головну увагу у своїх працях вчений приділяв аналізу суспільно-політичного ладу Давньої Русі та характеристики джерел руського права. С. Юшков розпочинає археографічне й джерелознавче опрацювання юридичних пам'яток Київської Русі та Російської держави XIV-XVI ст. Масив праць вченого склали у переважній більшості наукові статті, котрі часто виходили окремими брошурами. Сюди слід віднести таку роботу як «О прикладниках» (Саратов, 1922)¹⁶. Тут С. Юшков докладно охарактеризував економічне і правове положення різних феодально-залежних груп населення. Категорію так званих прикладників він відносить до стану залежних від церкви людей, які добровільно віддали себе під патронат останньої. Таким чином С. Юшков намагався показати існування інституту патронату і комендації в Київській Русі на зразок того, котрий був притаманний західним ранньосередньовічним суспільствам, зокрема Франції.

У праці «К вопросу о смердах» (Саратов, 1923)¹⁷ С. Юшков використовуючи унікальний на той час історико-правовий метод намагається подати своє трактування цієї соціальної категорії і виділяє смердів, як членів земельної общини, в окрему сільську категорію феодально-залежного населення Давньої Русі. Остання в свою чергу відрізнялася від інших категорій селян (сирот, земців, своєземців, закупів, ізорників та ін.) та вільних верств населення особливим (напіввільним) правовим статусом. Він одразу ж відкидає думку С. Соловйова, М. Владимерського-Буданова, В. Сергеевича та ін. про те, що термін «смерд» вживався для означення всього населення руських земель окрім князя чи то всього сільського населення. Також вчений не погоджувався з В. Ключевським, котрий вважав смердів державними селянами Давньої Русі. При цьому С. Юшков намагався довести, що смерди знаходилися в особливих відносинах з князем, дружиною, церк-

вою та вотчинниками. Смерди, на думку автора, хоча і були обмеженими в правах і залежними від князя (сплачували повинності, відробляли барщину, несли військову повинність) все ж мали свої земельні наділи на відміну від тогочасних холопів та рабів, «посаджених» князями на землю. Разом з тим автор зазначає, що користування землею та право наслідування були для смердів обмеженим у порівнянні з наближеними до князя категоріями населення. На завершення автор порівнює смердів Давньої Русі з близькою за правовим статусом групою населення («smord») середньовічної Сілезії, Пруссії та Померанії¹⁸.

Свою наукову та науково-педагогічну діяльність в цей час вчений активно поєднував з громадською. Так, упродовж 1921–1926 рр. С. Юшков був членом Саратовської ради робочих і червоноармійських депутатів. Водночас він приймав активну участь в організації та відкритті Вечірнього педагогічного інституту в Петербурзі, а з 1927 р. був обраний членом Центральної Ради секції наукових працівників¹⁹.

У 1925 р. С. Юшков підготував чергову узагальнюючу розвідку, присвячену дослідженню проблем походження феодалізму в Київській Русі²⁰. У цій праці вчений пов'язував виникнення феодальних відносин з соціально-економічним розвитком ранньосередньовічної русі XI–XII ст. Тут у якійсь мірі можна простежити вплив на С. Юшкова відомого тоді історика середньовіччя М. Покровського, який вперше побачив зародження феодалізму ще в часи Київської держави. Становлення ж і розвиток великого землеволодіння С. Юшков також відносив до більш раннього часу. Поряд із формуванням в Київській Русі князівського, боярського та церковного землеволодіння, вчений вказав на шляхи утворення групи населення, котре потрапило у феодальну залежність від вищих станів тогочасного суспільства. Така думка була поставлена всупереч панівному тоді судженню про те, що генезис феодалізму припадає на більш пізній період, так званий «удільний» (XIV–XV ст.). Крім того, подібне трактування стану речей не співпадало з догмами ще молодій тоді марксистській історіографії. Сам С. Юшков зазначав про те, що він виходив із традиційних, тобто розроблених ще у дореволюційній історіографії трактувань феодалізму, а тому логічно, що в цій розвідці є відсутніми посилання на праці класиків марксизму. Відсутність марксистської до-

гматики у раннього С. Юшкова помітив і російський дослідник О. Журавель. Останній у одній зі своїх публікацій доводить те, що С. Юшков при дослідженні феодальних відносин Київської Русі, проводив паралелі з аналогічними державними утвореннями Західної Європи. Зокрема виникнення васалітету, утворення княжого двору з княжою прислугою все це за словами автора нагадувало положення так званих міністеріалів при замках крупних феодалів Європи²¹.

Згодом побачила світ така розвідка як «Судебник 1497 г.» (к зовнішній історії пам'ятника) (Саратов, 1926)²², в якій вчений проаналізував цю унікальну пам'ятку, охарактеризувавши її походження, визначивши причини появи, давши короткі коментарі до окремих положень та статей джерела. Зокрема С. Юшков доводив, що у «Судебнику» відобразилася реформаторська діяльність Івана-III (централізація руських земель навколо Москви) і водночас вказував на те, що до початку XIV ст. кодекс феодального права «Руська Правда» почав поступово втрачати свою юридичну силу. Під час цього періоду творчості С. Юшков активно зацікавився уставами давньоруських князів. У 1925 р. виходить друком така праця як «Устав князя Володимира» (Новоузенск, 1925)²³ у якій він дає чітку характеристику цій унікальній пам'ятці давньоруського церковного права, визначивши його генеалогію, історію створення та умови написання. Характерним є те, що працюючи над дослідженням С. Юшков дослідив біля 90-та списків цього джерела, відкинувши при цьому класифікацію, запропоновану попередниками. Застосовуючи археографічний і текстологічний аналіз редакції цього документа С. Юшков відібрав найбільш достовірні списки його текстів, що не дійшли до більш пізніх часів і довів тим самим існування Устава князя Володимира у шести редакціях. Подібна методика була використана С. Юшковим і під час дослідження подібної правової пам'ятки «Устав князя Всеволода» (К., 1927)²⁴. Тут він зокрема довів, що часом появи пам'ятки слід вважати XIII ст., той час коли відбулося об'єднання грамоти князя Всеволода Мстиславича з Уставом князя Володимира у його третій редакції²⁵.

Така постановка подібних проблем була справжнім новаторством для тогочасної історичної науки і на даний час мало хто піддає сумніву першість С. Юшкова у вивченні питання генезису

феодалізму в Київській Русі. Ідеї С. Юшкова спричинили помітний вплив на подальший розвиток радянської історичної думки та сприяли посиленню наукового інтересу як до історії Київської Русі в цілому так і походження давньоруського феодалізму зокрема. Поряд з С. Юшковим подібними проблемами починають займатися Б. Греков, В. Ключевський та ін.²⁶ Перший, за словами В. Рички, хоча й розходився у поглядах із С. Юшковим стосовно принципів питань історії Київської Русі, утім вони були однодумцями з проблем визначення землеробства як основи господарства східних слов'ян, формування земельного володіння і виникнення різних форм соціальної експлуатації²⁷. У своїх роботах С. Юшков часто виступав з гострою критикою поглядів В. Ключевського, яка була дійсно суттєвою, оскільки останній, за словами учнів першого, «...знімав перед ним капелюха в прямому і переносному значенні цього слова»²⁸. Крім того, доволі солідна археографічна підготовка вченого, володіння тогочасною історіографією і давніми мовами (латинською і грецькою), дозволила С. Юшкову піддавати науковій критиці історичні погляди А. Преснякова, В. Сергеевича, М. Владимирського-Буданова та інших відомих тоді вчених-орієнталістів²⁹.

Згодом у С. Юшкова з'являється ціла плеяда учнів та послідовників, зокрема вже названі нами: В. Чхиквадзе, С. Штамм, Б. Віленський і такі як П. Аргунов, Х. Айдарова, Г. Дорохова, А. Тілле, котрі згодом стали докторами історичних та юридичних наук.

Таким чином, активна викладацька діяльність багато в чому сприяла формуванню наукових інтересів вченого у контексті розробки та викладання навчальних курсів з юридичних дисциплін. Останнє пояснюється тим, що С. Юшков впродовж зазначеного періоду та усіх наступних завжди ставив викладання вузівських дисциплін на високий науковий рівень.

У 1926 р. вчений повернувся до тодішнього вже Ленінграду на роботу в університет (свою Alma mater) де обійняв посаду професора історії права за відповідною кафедрою. Працюючи в цій установі вчений по-новому підійшов до трактування важливого джерела середньовічної дипломатії «Договор с греками X ст.» довівши тим самим його давньоруське походження³⁰, в якій він подає власне бачення генезису, функцій та трансформації давньоруського правового інституту.

У 1928 р. при Археографічній комісії АН СРСР (згодом група при Інституті історії АН СРСР) була створена спеціальна підкомісія для вивчення та підготовки до друку академічного видання кодексу законів давньоруського права «Руська Правда» до якої було включено і С. Юшкова як одного з кращих фахівців з питань юридичної науки. Паралельно під керівництвом С. Юшкова проводила свою роботу група вчених і в Україні при ВУАН. С. Юшков постійно листувався з українськими колегами, в т. ч. й з відомим істориком М. Грушевським, обстоював при цьому ідею видання «Руської правди» саме в Києві, оскільки по праву вважав останню українською пам'яткою.

С. Юшков поряд з істориками та філологами П. Аргуновим, В. Любимовим, Б. Грековим, М. Тихомировим та іншими, зробив один з найбільш помітних внесків у опублікування цієї важливої правої пам'ятки, проаналізувавши, як вже зазначалося, упродовж десяти років понад 90 списків «Руської Правди». Під час роботи зі списками «Руської Правди» С. Юшков використовував унікальний метод підведення варіантів під текст основних редакцій і так званих ізводів. Водночас вчений активно використовував порівняльний історико-правовий метод. Зокрема, для того щоб розібратися зі списками «Руської Правди» С. Юшков пропонував спочатку своїм колегам заглибитися у вивчення виробничих відносин у Київській Русі. Очевидно саме тому підготовка цієї пам'ятки розтягувалася в часі та супроводжувалася низкою труднощів. Одним із результатів цієї копіткої роботи став вихід першої публікації цього унікального джерела в АН УРСР (К., 1935)³¹. В 1937 р. в Україні виходить підготовлений С. Юшковим збірник текстів «Руської Правди» до якого було включено 94 списки. Саме йому належить відома всім історикам «п'ятиредакційна» класифікація унікальної пам'ятки давньоруського права. Як офіційне визнання заслуг С. Юшкова, стало присудження йому Президією АН СРСР наукового ступеню доктора історичних наук за сукупністю наукових праць (1935 р.)³².

Наприкінці 1920-х рр. активізувався наступ та цькування науковців старшого покоління, які отримали освіту та здобули вчені ступені у дореволюційний період (так звана царська професура). С. Юшков також не уникнув переслідувань, його почали звинувачувати в «антинауковості», намагалися прикріпити ярлик «бур-

жуазного вченого» тощо. Причиною цього, у відповідності до спогадів дочки вченого – Євгенії Серафимівни Юшкової, була безпартійність С. Юшкова та приналежність його батька до «служителів культу». У зв'язку з цим у вересні 1929 р. він вимушений був залишити викладацьку роботу в університеті і працювати деякий час у Бібліотеці АН СРСР³³.

У 1931 р. С. Юшков переїхав до Самарканду (Узбекистан) де за всесоюзним конкурсом обійняв посаду професора кафедри «Історії народів СРСР» в Узбецькій педагогічній академії, яку з його ініціативи та клопотання деяких інших вчених перетворили на університет. Так розпочинається черговий період його творчості, іменованій нами як «Самаркандський». Все ж таки попрацювати якийсь тривалий час вченому не довелося, оскільки після безпідставних звинувачень ректора університету у 1932 С. Юшков був звільнений з усіх посад і змушений переїхати до Дагестану в Махачкалу. Проте С. Юшкову не вдалося уникнути чергових переслідувань режиму і у 1935 р. після відповідної згоди ЦК ВКП(б) він переїхав до Свердловська де працював на посадах професора та завідуючого відповідною кафедрою в Свердловському педагогічному та правовому інститутах. «Дагестанський» та «Свердловський» періоди творчості С. Юшкова були не досить вдалимими для нього, оскільки постійні переслідування та тиск з боку партійно-радянських органів негативно позначилися на його творчій активності. Останньому свідчить те, що за два відносно чималі часові відрізки С. Юшковим не було опубліковано якихось значних наукових праць за виключенням кількох невеликих статей-заміток.

У 1938 р. С. Юшков переїхав зі Свердловська до Москви з чим пов'язується черговий «Московський» період творчості вченого. Одразу після приїзду С. Юшков заступає на роботу до Московського юридичного інституту на посаду професора та водночас працює на науковій посаді завідуючого сектором держави і права у Всесоюзному інституті юридичних наук (ВІЮН).

Завдяки своїй ерудованості, широті наукового кругозору та бажанню донести фундаментальні знання студентству, С. Юшков намагався ніколи не концентруватися виключно на науковій роботі, окрім названих установ він паралельно викладав у Воєнно-юридичній академії, Всесоюзному інституті прокуратури та заві-

дував кафедру історії держави і права в МДУ. Про рівень науково-педагогічної підготовки вченого свідчать теплі спогади його учнів. Наприклад, колишній випускник Ф. Гінзбург згадував: «Лекції професора С. Юшкова відрізнялися, перш за все, виключною глибинністю, блискучою аргументацією на основі всебічного використання першоджерел. Він зачаровував слухачів тим, що будь-який період історії Росії висвітлював так вільно, що у слухачів складалося враження, що ніби він сам жив в ту епоху, особисто причетний до подій того часу, спілкувався з князями, царями і полководцями»³⁴.

Наприкінці 1930-х рр. У С. Юшкова складаються тісні зв'язки з українськими вченими з Інституту історії України АН УРСР, як то: М. Петровський, К. Гуслистий, Ф. Ястребов та ін. Саме починаючи з 1939 р. С. Юшков (хоча й з незначними перервами) до кінця життя працював на посаді старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР. Науковець досить серйозно цікавиться тематикою над якою працювали українські історики, часто приїздив до Києва де відвідував архіви та наукові бібліотеки. Саме в 1939 р. в АН УРСР виходить фундаментальне дослідження С. Юшкова: «Нариси з історії виникнення та початкового розвитку феодалізму в Київській Русі», яка була видана майже одночасно українською та російською мовами та була продовженням попередніх напрацювань автора. У книзі вперше, на основі широкого масиву першоджерел, була здійснене поглиблене висвітлення початкових процесів генезису феодалізму і суспільних відносин у давніх слов'ян на базі розпаду родових зв'язків. Дана робота справила неабияке враження на тогочасну наукову громадськість і була свого роду революцією в історіографії, присвяченій давньоруському періоду, оскільки її висунув ряд ідей та зробив чимало оригінальних висновків, що пізніше дало можливість його сучасникам та послідовникам переглянути низку загально визначених положень, що панували на той час. Вказана робота була черговим підсумком результатів багаторічних досліджень з історії феодалізму, популярність якої підтверджується перевиданням у 1992 р. Академією наук України³⁵. Все це слугувало цілком заслуженому обранню С. Юшкова у 1939 р. членом-кореспондентом АН УРСР³⁶. При цьому варто сказати про те, що С. Юшков як і безліч інших істориків, які працювали в радянську

епоху у полоні жорстких настанов не зміг уникнути заздалегідь визначених в історичній науці штампів. Зокрема В. Ричка, який віддає належне раннім працям С. Юшкова, зазначає те, що вчений «захоплювався» накресленою схемою в історичній науці, котра знайшла підтвердження в публікації, поміщеній у Правді від 27 січня 1936 р. «Замечания по поводу конспекта по истории СССР». Дана схема полягала в обґрунтуванні історії Київської держави двох основних етапів: першого – дофеодального, «коли селяни ще не були закріпачені», і другого – «феодального, коли кріпацтво перетворилося в основу суспільних відносин». С. Юшков притримується цієї схеми у своїх більш пізніх роботах, послідовно доводячи закономірність існування дофеодальних варварських держав. Зокрема у зазначеній праці автор дотримується схеми поділу давньоруського суспільства на дофеодальний і феодальний періоди, вододілом яких став 1054 р., коли помер Ярослав Мудрий. Саме епоха IX–X ст. є, за С. Юшковым, дофеодальним етапом Київської держави. На думку вченого утворенню варварських дофеодальних держав у т. ч. числі й Київської Русі, передує розклад первіснообщинного ладу, а останні в свою чергу були проміжною ланкою на шляху до зрілої феодальної державності. Також вчений, у зазначеній праці, остаточно сформував положення про перетворення давньоруської данини у феодальну ренту. З цього випливає висновок, що С. Юшков дотримувався (вірніше було б сказати змушений дотримуватися – *О.К.*) у своїх пізніх працях класичної марксистської (формаційної) схеми історії. Попри недоліки, які притаманні праці, здебільшого не з волі вченого, остання не втратила своєї актуальності і в наш час³⁷.

З іменем С.В. Юшкова пов'язаний вихід у 1940 р. першого радянського підручника з історії держави і права: «История государства и права СССР». Надзвичайна популярність даної книги пояснюється її подальшим триразовим перевиданням у 1946, 1950 та 1961 рр. відповідно. На зазначеному підручнику автора було виховане не одне покоління правників Радянського Союзу.

З початком Вітчизняної війни С. Юшков евакуювався зі своєю сім'єю до Алма-Ати в Казахстан, де його призначили директором щойно створеного Інституту історії АН Казахської РСР, а за браком науково-педагогічних кадрів вчений паралельно викладав ще й у Першому державному юридичному інституті Нарком'юсту

СРСР. «Алма-атинський період» в житті вченого тривав майже три роки. С. Юшков у цей час активно захоплювався вивченням пам'яток права казахського народу, які доти не були в полі серйозної уваги дослідників і використав ці напрацювання у подальшому написанні своїх наукових розвідок та підручників.

Під час перебування в евакуації С. Юшков поновив свої наукові зв'язки зі згаданими українськими вченими, які разом з Академією наук Української РСР теж знаходились на евакуаційному положенні в Уфі. Разом з українськими вченими С. Юшков активно почав працювати над створенням першого систематичного підручника з історії України. Саме С. Юшкову належить написання розділу з історії Київської Русі до цього підручника, оскільки кращого фахівця по даному періоду годі було віднайти. Так, у 1943 р. виходить друком перший том «Історії України» в Уфі, той самий, який у 1947 р. так нахабно був розгромлений компартійними ідеологами – вірними слугами радянської влади. Зазначену роботу можна охарактеризувати як одну із перших спроб побудови в українській історіографії систематичного курсу з історії України³⁸. За вагомих внесок у створення даного курсу вченого вкотре обирають на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії і археології АН УРСР за сумісництвом. Співпраця С. Юшкова з українськими колегами продовжувалася також і у формі рецензування їхніх наукових робіт, зокрема ним були прорецензовані роботи К. Куслистого, в т. ч. і його розділи, підготовлені до першого тому згаданої «Історії України»³⁹.

У 1944 р. С. Юшков повернувся до Москви де до останніх днів працював у Московському університеті та Всесоюзному інституті юридичних наук. Цей період іменований нами як «Другий Московський» був для вченого завершальним у його житті і водночас досить плідним. Вчений активно продовжував займатися науковою роботою, працюючи одночасно в Інституті історії АН Казахської РСР. Підтвердженням визнання наукових досягнень С. Юшкова стало обрання його у 1946 р. дійсним членом АН Казахської РСР у числі першого складу академіків. Водночас цього року він обійняв посаду директора Інститут історії та археології АН Казахської РСР. Вчений активно продовжував працювати над своїми науковими розробками, віддаючи перевагу написанню навчальних посібників та підручників. Так, упродовж 1945–1946 рр.

з під пера С. Юшкова вийшло три випуски «Учебного пособия по истории государства и права СССР»⁴⁰, а в 1947 нове видання підручника – «История государства и права»⁴¹. Зазначені роботи стали вагомим підсумком його тривалих і копітких досліджень попередніх років і довгий час слугували надійним помічником не одному поколінню студентів юридичних спеціальностей колишнього СРСР.

Після війни С. Юшков вкотре зазнав жорсткої і несправедливої критики. Не дивлячись на те, що у 1948 р. вчений був удостоєний чергової нагороди – звання заслуженого діяча науки РРФСР, в його адресу лунали звинувачення в «космополітизмі», в т. ч. й за використання у своїх дослідженнях деяких положень історичної концепції М. Грушевського⁴². Навіть незважаючи на численні цькування авторитет цього історика був тоді беззаперечним. Доказом останнього є вихід того ж року чергової фундаментальної праці з історії та проблематики генезису феодалізму в Київській Русі⁴³. Дана розвідка є свого роду доповнення та вдосконаленням попередніх наукових напрацювань і концепцій за цим напрямом. Свою подальшу роботу С. Юшков присвячує вивченню історії Казахстану і незабаром виходять його статті: «Основные задачи исторической науки в Казахстане» (1948)⁴⁴ та «Об основных моментах истории Казахского государства» (1951)⁴⁵. В зазначених роботах вчений вимагав створення чіткої Казахської історіографії, видання найважливіших історичних джерел цієї республіки та вирішення питання періодизації історії Казахстану. З 1948 р. С. Юшков розпочав роботу над фундаментальним дослідженням – «История Казахской ССР», утім остання на жаль так і залишилась не виданою після його смерті.

У 1949 р. побачив світ перший том концептуальної шеститомної фундаментальної праці, присвяченої історії держави і права та суспільно-політичному устрою Київської держави⁴⁶. Незаперечною заслугою вченого в даній роботі є виділення трьох основних історичних етапів у розвитку Руської феодальної держави (раннього, або дофеодального періоду, періоду розквіту феодалізму та періоду феодальної роздробленості Київської Русі). С. Юшков також проаналізував закономірності процесів утворення і розвитку Руської централізованої держави, останнє зокрема стосується статей: «К вопросу о политических формах русского фео-

дального государства до XIX в.»⁴⁷ та «К вопросу о сословно-представительской монархии в России» та ін.⁴⁸

У 1950 р. С.В. Юшков багато уваги приділяв перевиданню та удосконаленню свого попереднього наукового доробку. У переважній більшості це стосується таких робіт як «История государства и права» (впродовж 1950-1961 рр. було єдиним посібником у вузах СРСР з даного курсу) (М., 1950)⁴⁹, які були в певній мірі переосмислені та доповнені, а деякі розділи написані по-новому у відповідності до вимог та віянь повоєнної історіографії. Вихід у 1950 р. монографічного дослідження «Правда Русская» (М., 1950)⁵⁰ підводив підсумки більш ніж двадцятирічних наукових пошуків автора у вивченні цієї правової пам'ятки Київської Русі. При цьому відмітимо, що у своїй монографії С. Юшков відкидав будь-які концепції іноземного походження Давньоруської держави дотримуючись позицій антинорманістів. Утім по-іншому й бути не могло, оскільки як вже зазначалося С. Юшков як і безліч тодішніх істориків опинився в полоні обставин, тим самим змушений був доводити автохтонність Київської Русі та національний характер «Руської правди».

У 1952 р., фактично за кілька місяців до своєї смерті, вчений започаткував багатотомне видання «Памятки русского права» і був редактором перших двох томів.

Помер С. Юшков 14 серпня 1952 р. на 64 році життя, поховали вченого за заповітом у м. Малоярославець під Москвою поряд з його батьком митрополитом Серафимом. Загалом перу науковця належить більше 80-ти фундаментальних наукових праць, під його безпосереднім керівництвом підготовлено десятки кандидатів і докторів наук.

Таким чином, повноцінна реконструкція наукового портрету С. Юшкова стала неможливою без використання біографічного та інших споріднених методів. Останнє дало змогу виявити комплекс чинників, які стали вирішальними у формуванні особистості вченого, зокрема його таланту, наукової лабораторії, поглядів, умов праці тощо. В цілому завдяки або всупереч різноманітності різних життєвих ситуацій, які вписалися в сторінки вкрай непростой долі вченого, С. Юшков досяг значних успіхів. Він став одним із перших у створенні концепції щодо проблем генезису й розвитку феодалізму в Київській Русі та абсолютизму в Росій-

ській державі, систематичного підручника з історії держави і права СРСР, у підготовці визначної правової пам'ятки – «Руської Правди» тощо. Все ж головною заслугою С. Юшкова є те, що переважна більшість створених ним наукових праць не втратили своєї актуальності й сьогодні до яких продовжують звертатися нові покоління дослідників.

---

¹ Чхиквадзе В.М. Серафим Владимирович Юшков: К 60-летию со дня рождения и 35-летию научно-педагогической и общественной деятельности / В.М. Чхиквадзе. – М., 1948. – 9 с.

² Штамм С.И. Советские юристы — ученые и педагоги. С. В. Юшков (1888–1952 гг.) / С.И. Штамм // Сов. госуд. и право. – 1979. – № 4. – С. 114–121; Штамм С.И. Серафим Владимирович Юшков – основоположник науки государства и права СССР / С.И. Штамм // Юшков С.В. Труды выдающихся юристов. – М.: Изд-во «Юридическая литература». – 1989. – С. 7–27.

³ Виленский Б.В. Из истории Саратовского юридического института и научная деятельность С. В. Юшкова в Саратове / Виленский Б.В. // Актуальные проблемы историко-правовой науки. История государственных учреждений, правовых институтов и политических воззрений: межвуз. науч. сб. Саратов, 1988. Вып. 3. – С. 3-19;

⁴ Зимин А.А. Из историографии советского источниковедения / А.А. Зимин // Проблемы истории общественной мысли и историографии.: «Наука». – 1976. – С. 275 – 282.

⁵ Черепнин Л.В. К 60-летию со дня рождения С.В. Юшкова 1948 г. // Черепнин Л.В. Отечественные историки XVIII—XX вв.: сб. ст., выступлений, воспоминаний. / Л.В. Черепнин. М., 1984. С. 293303;

⁶ Смолій В.А. Серафим Володимирович Юшков (До 100-річчя з дня народження) / В.А. Смолій, В.М. Ричка, В.К. Стоян // Укр. іст. журнал. – 1988. – № 4. – С. 148 – 153; В.М. Ричка С.В. Юшков // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7–С. 90–99.

⁷ Юсова Н.М. Розробка теоретичних проблем етногенезу Серафимом Володимировичем Юшковим (1940-і рр.) / Н.М. Юсова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць. – 12. У 2-х ч. – Ч. I. – а.: Інститут історії України НАН України., 2005. – С. 105–140.

⁸ Блащук С.М. Видання «Руської Правди» Є.Ф. Карським та критика цього видання С.В. Юшковим / С.М. Блащук // Український істо-

ричний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 8. С. 411-428.

⁹ Кондратенко О.Ю. Історія формування та склад документальної спадщини члена-кореспондента АН УРСР С. Юшкова / О.Ю. Кондратенко // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. №8. – С. 429-436.

¹⁰ Кострюков, П.А. С. В. Юшков основоположник советской историко-правовой науки / П.А. Кострюков // Вестник Тамбовского университета. – 2007. — № 2.- С. 92–97.

¹¹ Из истории: Преосвященный Серафим (Юшков), епископ Кузнецкий // <http://k-pravoslav.ru/smartsection+item.itemid+96.htm>

¹² Юшковы // <http://ru.wikipedia.org/wiki>

¹³ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІА НБУВ). – Ф. 221, оп. 1, спр. 68, арк. 1; спр. 98, арк. 144; спр. 89, арк. 1; спр. 91, арк. 17; спр. 69, арк. 13.

¹⁴ Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / редкол. В.А. Смолій (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2006. – С. 472.

¹⁵ Кондратенко О.Ю. Серафим Володимирович Юшков: життєвий і торчий шлях / О.Ю. Кондратенко // Шевченківська весна. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої Перемоги. Гуманітарні науки – К., 2005 – Вип. 3. Частина 1. – С. 80–84.

¹⁶ Юшков С.В. О прикладниках (К истории феодальных институтов в древней Руси) / С.В. Юшков // Культура. Научное приложение. 1922. № 2/3. С.616.

¹⁷ Юшков С.В. К вопросу о смердах / С.В. Юшков // Учёные записки Саратовского университета. Хозяйство и право. Саратов, 1923. Т.1. Вып.4. — С.46-82.

¹⁸ Там само. – С. 17, 25, 37.

¹⁹ ІА НБУВ. – Ф. 221, оп. 1, спр. 142, арк. 5.

²⁰ Юшков С.В. Феодальные отношения в Киевской Руси / С.В. Юшков // Уч. зап. Саратовского ун-та. – 1925. –Т. 3. – Вип. 4. – С. 1-108.

²¹ Журавель А. С.В. Юшков – наш современник / А. Журавель // http://www.hrono.ru/statii/2003/zhur_yushkov.php

²² Юшков С.В. Судебник 1497 года (к внешней истории памятника) / С.В. Юшков // Учёные записки Саратовского университета. Т. 5. Вып. 3: Факультет хозяйства и права. 1926. С. 1–46.

²³ Юшков С.В. Исследования по истории русского права. Вып. 1.: Устав. кн. Владимира (историко-юридическое исследование) / С.В. Юшков. Новоузенск, 1925. 151 с.

²⁴ Юшков С.В. Устав кн. Всеволода: До зовнішньої історії пам'ятки // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія / С.В. Юшков. К., 1927. 405424 с.

²⁵ В.М. Ричка С.В. Юшков // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7–С. 90–99.

²⁶ Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / редкол. В.А. Смолій (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2006. – С. 474.

²⁷ Там само. – С. 474.

²⁸ Штамм С.И. Серафим Владимирович Юшков – основоположник науки государства и права СССР / С.И. Штамм // Юшков С.В. Труды выдающихся юристов. – М.: Изд-во «Юридическая литература». – 1989. – С. 19.

²⁹ Юшков С.В. История государства и права СССР / С.В. Юшков. – М., 1961. – С. 643.

³⁰ Юшков С.В. Исследование по истории русского права. Устав князя Владимира.(Историко-юридическое исследование). Саратов, 1925/1926. – Вып. 1. – 151 с.

³¹ Солонська Н.Г. Документи з історії видання Археографічною комісією ВУАН тексту «Руської Правди» (1928-1933) / Н.Г. Солонська // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2004. – Вип. 9. – С. 71-87; Блашук С.М. Підготовка та видання «Руської Правди» ВУАН 20-30-х рр. XX ст. / С.М. Блашук // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 434-446; Блашук С.М. «З історії підготовки академічного видання “Руської правди”». замітки В.П. Любимова / С.М. Блашук // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 12. С.475487.

³² ІА НБУВ. – Ф. 221, оп. 1, спр. 86, арк. 14.

³³ Юшкова Є.С. Спогади про батька / Є.С. Юшкова // Укр. іст. журн. – 1991. №7. С.99102.

³⁴ Штамм С.И. Серафим Владимирович Юшков – основоположник науки государства и права СССР / С.И. Штамм // Юшков С.В. Труды выдающихся юристов. – М.: Изд-во «Юридическая литература». – 1989. – С. 22.

³⁵ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення та початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К.: Наукова думка, 1992 – 352 с.

³⁶ ІА НБУВ. – Ф. 221, оп. 1, спр. 80, арк. 1; спр. 88, арк. 1.

³⁷ Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / редкол. В.А. Смолій (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2006. – С. 475476; В.М. Ричка С.В. Юшков // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7–С. 90–99.; Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1939. – 210 с.

³⁸ Історія України / АН УРСР Інститут історії і археології країни; Ред. М. Петровський. – Уфа, 1943. – Т. 1. – 330 с.

³⁹ ІА НБУВ. – Ф. 221, оп. 1, спр. 93, арк. 143; спр. 94, арк. 123.

⁴⁰ Юшков С.В. Учебное пособие по истории государства и права СССР / С.В. Юшков. – Вып. IV. – М., 1944. – 53 с.; Юшков С.В. Учебное пособие по истории государства и права СССР / С.В. Юшков. – Вып. V–VI. – М., 1945. – 85 с.

⁴¹ Юшков С.В. История государсва и права СССР / С.В. Юшков. – М., 1947. – Ч. 1. 768 с.

⁴² ІА НБУВ. – Ф. 221, оп. 1, спр. 96, арк. 13.

⁴³ Юшков С.В. К проблеме образования феодального государсва / С.В. Юшков. – М., 1948 – 72 с.

⁴⁴ Юшков С.В. Основные задачи исторической науки в Казахстане / С.В. Юшков // Известие АН Казахской ССР: Серия историческая. – 1948. – Вып. 4. С. 4–15.

⁴⁵ Юшков С.В. Об основных моментах истории Казахского государства / С.В. Юшков // Известия АН Казахской ССР: Серия юридическая. – 1951. – Вып. 3. С. 77–94.

⁴⁶ Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства С.В. Юшков. – М., 1944. – 543 с.

⁴⁷ Юшков С.В. К вопросу о политических формах Русского феодального государства до XIX в. / С.В. Юшков // Вопр. истории. – 1950. – № 1. – С. 71–93.

⁴⁸ Юшков С.В. К вопросу о сословно-представительской монархии в России / С.В. Юшков // Советское госудаство и право. – 1950. – № 10. – С. 39–51.

⁴⁹ Юшков С.В. История государсва и права СССР / С.В. Юшков. – М., 1950. – Ч. 1. 672 с.

⁵⁰ Юшков С.В. Русская Правда. Происхождение, источники её значение / С.В. Юшков. – М., 1950. – 380 с.